

Ad notam

*Коллективна
монографія
пам'яті*

*Володимира Кривошеї
(1958 - 2015)*

Видавництво
«К Н Т»
Київ - 2023

УДК 94(438)»1800/1950»(02)

А 28

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Музею гетьманства (м. Київ)
Протокол № 7 від 21 серпня 2023 р.*

Рецензенти:

Лепявко С. А., д. і. н., професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Мільчев В. І., д. і. н., професор кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету;

Степанчук І. С., д. і. н., професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ad notam: Колективна монографія пам'яті Володимира Кривошеї (1958 – А 28 2015). — Київ: Вид. «КНТ», 2023. 216 с.

ISBN 978-966-373-989-2

До колективної монографії увійшли матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Четверті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (до 65-річчя від Дня народження), яка відбулася 7 червня 2023 р. в Музеї гетьманства. У виданні висвітлено різні аспекти виявлення, збереження та презентації історії козацької доби. Значна увага приділена історіографії, біографістиці та культурній спадщині українського козацтва. Автори колективної монографії репрезентують наукові установи, заклади вищої освіти та музеї різних міст України.

Для істориків, краєзнавців, викладачів та студентів.

ISBN 978-966-373-989-2

УДК 94(438)»1800/1950»(02)

© Колектив авторів, 2023.
© Видавництво «КНТ», 2023.

ЗМІСТ

Слово до читача	5
---------------------------	---

Розділ 1

Наукова спадщина Володимира Кривошеї

1.1. Володимир Кривошея як дослідник українського козацтва (<i>Віталій Андрєєв, Світлана Андрєєва</i>)	6
1.2. Доповнюючи працю Володимира Кривошеї (о. <i>Юрій Мицик, Інна Тарасенко</i>)	17

Розділ 2

Біографістика та повсякденне життя Українського Козацтва

2.1. Гетьман Війська Запорозького Тиміш Орендаренко (<i>Віталій Щербак</i>)	27
2.2. Іван Барабаш: спроба реабілітації (<i>Дмитро Куштан</i>)	35
2.3. «Старші» Війська Запорозького – вихідці з дрібної шляхти Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої (<i>Ігор Кондратьєв</i>)	46
2.4. Взаємини в старшинській родині XVIII ст. крізь офіційні документи та наративні джерела: Марковичі (<i>Ірина Кривошея</i>)	54
2.5. Тестамент полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (бл. 1680 – 1743 рр.) (<i>Наталія Гаврилишина</i>)	72
2.6. Козацькі та старшинські землеволодіння у селі Комарівка другої полкової сотні Переяславського полку (<i>Наталія Ревега</i>)	81

- 2.7. Рід Шафонських у соціокультурному просторі Гетьманщини XVIII ст. (*Ірина Петреченко*) 97
- 2.8. Діяльність гайдамацького загону Семена Сараджина у Правобережній Україні під час Коліївщини 1768 року (*Іван Сияк*) 110

РОЗДІЛ 3
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПАДЩИНА
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- 3.1. Українська державність у XVII – XVIII ст.: питання становлення правової системи Гетьманщини (*Федір Медвідь*) 120
- 3.2. «Традиційні» козацькі натруски, порохівниці XVII – XVIII ст. із кістки та рогу з фондів чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: попередні результати вивчення (*Валентин Ребенок*) 129
- 3.3. Архітектурний стиль козацького бароко – одна з основ національної ідентичності (*Віктор Вечерський*) 147
- 3.4. Особливості розвитку кобзарства та бандурництва в козацьку добу (*Валерія Клапчук*) 160
- 3.5. Сторінки історії та культури українського козацтва у наукових студіях І.К. Свешнікова та Г.В. Бухала (*Юзеф Нікольченко*) 170
- 3.6. Пам’ятки сфрагістики Тетієва початку XIX ст. в фондах обласних архівів УКРАЇНИ (*Володимир Панченко*) 183
- 3.7. Лякіна Римма Миколаївна – дослідниця історії Києва XVIII – XIX століття (*Олена Попельницька*) 187
- 3.8. До 150 – річчя Павла Скоропадського (*Віталій Кугай*) 199

Слово до читача

Колективна монографія «Ad notam», присвячена пам'яті відомого науковця, історика, який наполегливо й успішно впродовж понад 20 років досліджував українське козацтво – Володимиру Володимировичу Кривошеї (1958 – 2015).

Видання не випадково називається «Ad notam» («До відома»), адже Володимир Кривошея завжди прагнув, щоб його наукові пошуки та цікаві знахідки ставали відомі широкому загалу.

Історики, як вже знані, так й молоді, які лише починають свій непростий шлях в науці, вшанували пам'ять невтомного та завзятого дослідника козацької минувшини зібравшись 7 червня 2023 р. в Музеї гетьманства на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Четверті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї» (до 65-річчя від Дня народження).

Автори

2.2. ІВАН БАРАБАШ: СПРОБА РЕАБІЛІТАЦІЇ

Дмитро Куштан

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

e-mail: kushtan_dp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6411-2154>

Черкаський полк Війська Запорозького за час свого існування (1625 – 1680-і рр.) відігравав значну роль в історії Речі Посполитої, Гетьманщини та українського козацтва загалом. Переліки очільників цього полку можна зустріти в працях як істориків XIX ст. (М. Максимович), так і сучасних дослідників історії козацької доби (В. Панашенко, В. Заруба, В. Кривошея). Втім, доводиться констатувати, що їх персональний склад вивчений недостатньо (навіть недбало). Це нам ілюструє різнобій у списках осіб, які займали дану посаду, наявність у них особистостей, які насправді не мали жодного відношення до Черкас, а також цілком вигаданих персонажів. Саме це проілюструвала нещодавня спроба автора розпочати ревізію переліку черкаських полковників¹. Одним із таких черкаських «псевдо-полковників» є Іван Дмитрович Барабаш (Барабашенко) (†1648).

Ще з робіт істориків XIX ст. можна довідатися, що саме Іван Барабаш був найвідомішим черкаським полковником до початку національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Ця теза неодноразово повторена, як черкаськими істориками², так деякими сучасними дослідниками історії козаччини³. Вони вважають, що той перебував на посаді очільника Черкаського полку у 1646–1648 рр. Але це твердження є хибним, і ось чому.

Походив Іван Барабаш із відомого в Черкасах козацького роду Барабашів. Прізвище, напевне, має тюркське походження: від «бара баш» – буквально «голова, що прагне вперед» (нетерплячий, метушливий). Рід бере початок з кінця XVI ст.: від Барабаша Черкащанина, згаданого в

¹ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 року). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: Часи козацькі, 2019. Вип. 28. С. 226–233.

² Тканко О., Найден С. Черкаси: короткий нарис. Черкаси, 1958. С. 16.

³ Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.): монографія. Київ: ПУ НАНУ, 1997. С. 66; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.: монографія. Дніпропетровськ: Ліра, 2007. С. 98; Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія Київ: Стило, 2010. С. 200.

Реєстрі Війська Запорозького 1581 р. серед козаків-«низовиків», які перебували на службі у польського короля Стефана Баторія¹. Батько Івана Дмитро Богданович Барабаш був гетьманом Війська Запорозького реєстрового у 1617–1618 рр.² Ще один його ймовірний родич (можливо брат?) Богуш Барабаш призначений сотником Черкаського полку відповідно до «Ординації» 1638 р.³

Практично нічого не відомо про життя Івана Барабаша до сер. 1640-х рр., які посади він обіймав до цього часу ми також достеменно не знаємо. Єдина його посада, яка підтверджена документально – військовий (генеральний) осавул. У ієрархії Війська Запорозького реєстрового це була досить значна посада, котра відносилася до генеральної старшини (на той час обиралися два осавули, які виконували роль помічників комісара-гетьмана в військових питаннях). Без сумніву, кар'єра молодого гетьманича мала непогані перспективи, але у межах рідного Черкаського полку він не міг розраховувати на полковницьку посаду, адже після придушення антипольського козацького повстання 1637–1638 рр., згідно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» (4.XII.1638), полковниками призначалися виключно шляхтичі за походженням: «*обрані з родовитої шляхти, досвідчені у військовій справі, цілком придатні до цієї служби в інтересах Речі Посполитої*»⁴. Щодо Черкаського полку, то при виборі претендентів на цю посаду віддавалася перевага шляхтичам польського походження. Такі «особливі» вимоги до військового керівника цього підрозділу козацького реєстрового війська, напевне, пов'язані з намаганням польської влади запобігти повторення подій 1637 р., коли Черкаський полк разом із полковником Яковом Гугнівим перейшов на бік козаків-повстанців, очолюваних Павлом Бутом. Тож серед черкаських полковників періоду Десятиліття «золотого спокою» (1638–1648) ми бачимо виключно польських шляхтичів: Ян Гіжицький гербу «Гоздава» (1638 – поч. 1640-х), Н Якубовський гербу «Топур» (згад. 1644), Станіслав Котарський гербу «Пнейня» (згад. 1647), Станіслав Вадовський гербу «Остоя» (1648)⁵. Натомість Барабаші – український козацький рід (можливо з татарським корінням), що не був нобілітований на шляхетство. Тож І. Барабаш отримав посаду військового осавула, яка

¹ Źródła Dziejowe. Warszawa, 1894. Т. XX. S. 162.

² Історія українського козацтва: нариси: в 2-х т. Київ: КМА, 2006. Т. 1. С. 98.

³ Мемуари до історії Південної Русі / за ред. В. Антоновича, пер. з рос. І. С. Голуб. Дніпропетровськ: Січ, 2006. Вип. II (перша пол. XVII ст.). С. 282–283.

⁴ Мемуари до історії Південної Русі... С. 282.

⁵ Куштан Д. Вказана праця. С. 227–229.

була нижчою за статусом від полковницької, але не вимагала шляхетського походження. Саме осавулом його називали польські історики поч. XIX ст.: Єжи Самуель Бандтке («Barabasz, Assawul Kozacki») та Кастан Квятковський¹.

У квітні 1646 р. Іван Барабаш перебував у складі козацького посольства до Варшави (там само був і чигиринський сотник Б. Хмельницький). Тоді король Владислав IV Ваза мав намір використати козаків у морській військовій експедиції проти Османської імперії², але цим планам завадив початок національно-визвольної війни під проводом Хмельницького. Барабаш залишився вірним Речі Посполитій і навесні 1648 р. разом із іншим військовим осавулом Ілляшем Караїмовичем, реєстровцями на чолі з трьома полковниками (черкаським – Станіславом Вадовським, чигиринським – Станіславом Кречовським і корсунським – Войцехом Гурським) і загоном німецьких найманців-драгунів відправився на човнах із Черкас вниз по Дніпру, щоб там з'єднатися з шляхетським військом у районі Кодака для придушення повстання на Запорозжі. Але на початку травня реєстрові козаки, загітовані прихильниками Б. Хмельницького, збунтувалися й перебили старшину і драгунів (тоді ж загинув і Барабаш – за Г. Грабянкою та О. Рігельманом, його вбив лідер заколотників черкаський козак Філон Джеджалія, майбутній кропивнянський полковник). Згодом ці козаки приєдналися до війська Хмельницького, що дало йому значну чисельну перевагу та стало однією з причин поразки поляків у битві під Жовтими Водами.

Літописи козацьких канцеляристів поч. XVIII ст. (Григорія Грабянки, Самійла Величка,) демонізували постать Барабаша, зробивши з нього мало не винуватця початку Хмельниччини (ну не могло ж причиною такого великого повстання бути відчуження хутора у чигиринського сотника!). Мова йде про гетьманські клейноди та лист-привілей для козаків, які за новоствореним міфом польський король, нібито, передав козакам напередодні запланованого морського походу проти турків. За цим привілеєм відновлювалися свободи для Війська Запорозького, скасовані «Ординацією» 1638 р., зокрема, дозволялися вибори гетьмана. Начебто, побоюючись того, що на цю посаду могли претендувати інші представники старшини (зокрема й Хмельницький), І. Барабаш приховав

¹ Bandtkie J. S. Dzieje Królestwa Polskiego. Wrocław, 1820. T. II. S. 302; Kwiatkowski K. Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV króla polskiego i szwedzkiego. Warszawa, 1823. S. 329.

² Stanisława Oświęcima dyariusz 1643–1651 / wyd. W. Czermak. Scriptores Rerum Polonicarum. Kraków, 1907. T. XIX. S. 134.

цей документ. Ось як про це пише С. Величко: «...Залишилися вони [королівські привілеї – Д. К.] після колишніх козацьких гетьманів і були на той час у руках значного козака, черкаського полковника Барабаша (...) Барабаш добре прижився на черкаському полковництві і тримав ті королівські привілеї при собі».

У козацьких літописах описана подальша історія, пов'язана із цими королівськими привілеями, в якій Богдан Хмельницький хитрістю викрадає їх із черкаського будинку Барабаша: споює того до безтями в себе дома, а потім, взявши деякі барабашеві особисті речі (шапку, пояс і перстень або шапку та хустку) для «пароля», посилає з ними слугу до Барабашихи, яка, не підозрюючи каверзи, віддає папери, сховані чоловіком. Заволодівши цими документами, Хмельницький, нібито, тікає з ними на Запорожжя, де обирається гетьманом та піднімає повстання. Цей самий сюжет ліг в основу «Думи про Хмельницького і Барабаша» (записана у сер. XIX ст.). В цьому творі Іван Барабаш навіть гине від руки самого Б. Хмельницького:

*«Куму своїму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав»¹.*

У козацьких літописах і народній думі І. Барабаш постає, як підступний, жадібний і владолубний «кум Хмельницького». В Літописі Грабянки він названий «козацьким генеральним осавулом»², а в думі – «гетьманом молодим». Наказним гетьманом Барабаш безпідставно величається в «Історії русів» (поч. XIX ст.), а до того – генеральним осавулом і полковником чигиринським. Козацький же літописець С. Величко його називає «черкаським полковником»³. За ним до очільників Черкаського полку І. Барабаша «записав» і Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію» (1778 р.). Історик, щоб узгодити свій твір із іншими джерелами, окрім черкаського полковництва, приписав тому й посаду військового осавула, а також козацького гетьмана⁴.

Самійло Величко, найімовірніше, запозичив історію з королівськими привілеями з дещо ранішого (написаного після 1702 р.)

¹ Лысенко Н. Дума о Хмельницком и Барабаше. Киевская старина. 1888. Июль. С. 22–23.

² Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / за ред. О. Дзюба. Київ: Дніпро, 2006. С. 889.

³ Там само. С. 221–224.

⁴ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 86, 88, 145.

Літопису Самовидця. Там, правда, в ролі «приховувача» привілеїв виступає переяславський полковник Ілляш Ормянчик¹ (мається на увазі бувший очільник Переяславського полку, а у 1638–1648 рр. – другий військовий осавул Ілляш Караїмович, який так само разом з Барабашем і Хмельницьким перебував у складі козацького посольства до польського короля). А от О. Рігельман сполучив різні літописні історії, в результаті в нього Хмельницький однаковим чином виманює королівські привілеї в обох: черкаського Барабаша та переяславського Ормянчина/Ормянчика (в першого – документ на підтвердження прав і вольностей для козаків, в другого – грамоту, що давала право козакам виготовляти човни й вільно ними пересуватися).

Окрім того, що Іван Барабаш, безумовно, пов'язаний з Черкасами, решта інформації про нього, яка міститься в літописах та думі, навряд чи є достовірною. Насамперед, це стосується Літопису Величка, де Барабаша названо очільником Черкаського полку. Твір Самійла Величка – джерело досить сумнівне, бо ж не існує жодного підтвердження тому, що в основу його покладено втрачений щоденник писаря Війська Запорозького Самійла Зорки, нібито, сучасника Хмельницького². Літопис створений більш як через пів століття після подій Хмельниччини, реальні події в ньому часто переплетені з вигадками та фантазіями автора, нав'язаними бажанням ідеалізувати та романтизувати історію козацької України. Барабаш же в літописі постає в амплуа антигероя: «...через своє себелюбство та владолюбство нітрохи не слухав порад тих ображених людей і не бажав знати їхнього горя – він ховав і втаював ті привілеї без жодної козакам і народові малоросійському користі». Згодом те саме повторив О. Рігельман: «*Барабаш Полковник, недруг і недобррозичливець отчизни нашої, яко таке милостиве Королівське слово і дозвіл, так і привілеї його таїв без жодної користі Малоросійської, заховував у себе, не стараючись про необрання Гетьмана Козацького, про звільнення від кривд Лядських всього народу Малоросійського*». Автор «Історії русів» також не скупився на негативні епітети щодо Барабаша: «ворог вітчизни», «зрадник», «недруг вітчизняний», «підхлібник лядський» тощо.

Історія з королівськими привілеями, описана в цих творах, виглядає штучною. Взагалі, вона чимось нагадує оповідь про «золоту грамоту» російської імператриці Катерини II за часів Коліївщини – всі про цей документ говорили, але ніхто на власні очі не бачив. Мотив, який

¹ Літопис Самовидця / упоряд. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47–48.

² Петровський М. Псевдо-діаріуш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVII. – С. 160–204.

спонукав козацьких літописців вигадати й поширити оповідь про викрадення документів зрозумілий: необхідно було виправдати дії Б. Хмельницького на початку повстання (втечу на Січ, обрання гетьманом), а, заодно, визначити привід, що спричинив національно-визвольну війну: змістити акцент від приватного майнового конфлікту (за хутір Суботів) до боротьби за права та свободи всього козацтва.

Твір Самійла Величка, подібно до інших «літописів» ранньомодерної доби, є не стільки історичним, як художньо-компілятивним джерелом, у якому козацькі міфи переплетені із реальними подіями¹. Як зазначали упорядники збірника історичних документів Б. Хмельницького: *«Коли Самійло Величко писав свій широко відомий літопис, він не завжди мав автентичні документи Богдана Хмельницького. Щоб дати повну картину визвольної війни українського народу, він, слідом за стародавніми хроністами, сам стилізував ряд листів та універсалів від імені Хмельницького, у які вклав власні соціально-політичні погляди. Підробку Величка виявляє зовнішня форма його „документів“: Хмельницький ніколи не підписувався „Зіновій Богдан“, ніколи не вживав титулу „гетман славного Войска Запорозького і всяя по обох сторонах Дніпра суцця України Малоросійскія“, не згадував „шляхетне урощених козаків“, „малоросіян“ та ін.»*². До таких фейкових гетьманських «документів», відноситься й лист, який Хмельницький, нібито, написав відразу після втечі на Запорозжжя й адресував «Пану Барабашу, полковнику черкаському»³. У ньому Б. Хмельницький звинувачує в початку повстання саме Івана Барабаша, який, начебто, утаїв від козаків королівські привілеї. Окрім того, що Барабаша названо «черкаським полковником», документ містить інші вигадки та неточності: пан Чаплинський чомусь названий чигиринським старостою, хоча насправді був його намісником – підстаростою. До того ж дивно, чому чигиринський сотник Хмельницький наприкінці листа перепрошує за те, що «без відома і позволення» покинув Чигирин не у чигиринського полковника, а у черкаського? Врешті-решт, і дата документу – 27 грудня 1648 р. – виглядає нереально, адже на той час Барабаш був вже понад пів року, як покійний (!).

¹ Карлюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони: монографія. – Харків: Фоліо, 2016. – С. 152–157.

² Документи Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 640 (зноска).

³ Документи Богдана Хмельницького... С. 639–640; Збірник козацьких літописів... С. 224–225.

Таким чином, оповідь про викрадення Хмельницьким у Барабаша козацьких привілеїв, в контексті якої останнього названо черкаським полковником, є художнім вимислом. Зважаючи на це, ми не маємо жодних історичних підстав стверджувати, що Іван Барабаш будь-коли очолював Черкаський полк. Тим більше, що на той час цю посаду могли обіймати виключно шляхтичі, до яких Барабаш не належав.

Втім, саме з подачі Величка Івана Барабаша й донині помилково вважають черкаським полковником. Це твердження стало постулатом, коли Барабаш, як очільник Черкаського полку, став фігурувати у працях істориків ХІХ ст., які з повною довірою ставилися до козацьких літописів. Спочатку в Миколи Костомарова: *«Іван или Ильиш Барабаш, полковник черкасский и, вместе с тем, генеральный есаул»*¹, згодом у Михайла Максимовича (з тою лише різницею, що історик уточнив його ім'я – Іван)². Як доказ того, що Барабаш суміщав посади генерального осавула та черкаського полковника, Максимович наводить інформацію про дві книги з відповідними дарчими підписами І. Барабаша, які той, нібито, у 1645 р. презентував черкаській церкві Різдва Богородиці³. Втім виникають серйозні сумніви щодо достовірності цієї «знахідки», яка, до речі, окрім побіжної згадки істориком, так і не була введена до наукового обігу. Є підстави вважати, що ці «барабашеві книжки» – містифікація, адже у 1-й пол. ХVІІ ст. в Черкасах існувала лише одна церква – Миколаївська. Другий храм – Свято-Троїцький – з'явився у 1671 р., церква ж Різдва Богородиці стала третьою в місті, але збудована вона була лише у 1798 р. (знаходилася в передмісті Кривалівка)⁴.

Остаточно в народній свідомості І. Барабаш обернувся на черкаського полковника після того, як став персонажем у художній літературі: відомому романі польського письменника Генріка Сенкевіча *«Вогнем і мечем»* (1884–1888), історичній трилогії Михайла Старицького *«Богдан Хмельницький»* (1894–1897) та ін. Причому в перелічених художніх творах особа Івана Барабаша остаточно демонізувалася й набула негативних рис: «полковник» постає, як людина похилого віку, забрезкла, схильна до червоноудництва та алкоголізму. Ось як його описує Г. Сенкевіч: *«Старий полковник якщо не їв і не пив, а те й те над усе любив, то спав»* або *«...старий черкаський полковник, особливо*

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. Санкт-Петербург, 1859. Т. I. С. 41.

² Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3-х т. Киев, 1876. Т. I: Отдел исторический. С. 402, 659.

³ Максимович М. А. Вказана праця. С. 402.

⁴ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 613.

останнім часом, так постарів і одряхлів, що вже тільки тілом належав цьому світові, а душа і розум його постійно перебували в заціпенінні й згасанні, що зазвичай передують смерті». Непривабливо зображений Іван Барабаш і в творі М. Старицького: «...виглядав уже стариганом, з відвислими щоками й таким самим черевцем; тримався він трохи сутулуvато і не зовсім твердо в ногах; величезні сиві вуса його спадали довгими пасмами на груди, а вузькі прорізані очі видавали татарське походження» та «...боязузливий Барабаш, який, за скупістю своєю, а головне, і за скупістю пані полковниці, любив випити та поїсти на чужий рахунок». Образ, змальований Старицьким викликає відразу: «Барабаш їв з якоюсь вовчою жадібністю, він настільки набивав собі рота, що його поголені, почервонілі щоки широко роздмухувалися, а шматки, що не вміщалися, випадали з рота назад до тарілки», або «Барабаш уже лежав зовсім п'яний, схилившись головою на стіл, іноді тільки з його напіввідкритого рота виривалося якесь невизначене і безглузде мукання».

Радянські історики ще й заклеїли Барабаша, як польського посіпаку та експлуататора трудового народу: «Їх [черкаських реєстрових козаків – Д. К.] очолював Іван Барабаш – ставленик польських магнатів, людина, яка плазувала перед польським королем, мріяла про багате і розкішне життя за рахунок нещадного визиску закріпаченого селянства»¹. Цей негативний образ, на превеликий жаль, і досі тиражується в художній літературі та кінематографі. Для прикладу згадаємо трилогію Івана Ле «Хмельницький» (1957–1965) та роман Павла Загребельного «Я, Богдан» (1983). І. Ле, котрий також називає Барабаша «черкаським полковником», як і його попередники, письменники ХІХ ст., змальовує того запродавцем шляхті, викрадачем козацьких привілеїв та любителем попиячити. П. Загребельний, окрім п'янства, наділяє І. Барабаша огрядним тілом із опасистим черевом. Відповідно, у дуже неприглядному світлі постає образ цього історичного персонажа в екранізаціях: польському фільмі «Вогнем і мечем» (1999) режисера Єжи Гофмана (Рис. 1) та вітчизняному серіалі «Гетьман» (2015) режисера Валерія Ямбурського (Рис. 2).

Але жодна з наведених вище негативних рис абсолютно не відповідає дійсності: Іван Барабаш загинув у розквіті літ (близько 40 років), був здібним у військовій справі, про що свідчать висока посада військового осавула та участь у козацькому посольстві до Варшави. Ну й, нарешті, він виявився до кінця вірним присязі, яку давав Речі Посполитій. Маршалок

¹ Тканко О., Найден С. Вказана праця. С. 16.

великого гетьмана коронного Станіслав Освенцім, який згадує Барабаша в числі козацьких послів (1646 р.), характеризує його, як «добре відомого козака»¹. Інший сучасник полковник К. Корицький у своєму листі до сandomирського воєводи князя Заславського від 1648 р. називає Барабаша «*czerkaski kozak, junak bardzo dobry*» («черкаський козак, **юнак** дуже хороший»)².

Щодо таврування Івана Барабаша, як «польського прислужника», «зрадника та ворога трудового народу», то ця традиція закріпилася за радянських часів, у період тотального панування в історичній науці марксистсько-ленінської теорії класової боротьби. Барабаш народився в Речі Посполитій, цій же країні та її монарху давав присягу, коли заступив на військову службу. То кого ж він зрадив? Навпаки, як і багато інших вихідців з руського (українського) народу, він залишився вірним своєму сюзерену, не підтримав повстання, яке врешті-решт призвело до братовбивчої війни та штовхнуло Україну в «обійми» східного сусіда. До речі, обидва сини покійного осавула – Гришко та Семен Барабаші – приєдналися до гетьмана Б. Хмельницького і, згідно Реєстру Війська Запорозького 1649 р., перебували в складі Шубцевої сотні Черкаського полку³. Особа Івана Барабаша в даному контексті показова – вона ілюструє те, що козацька старшина (еліта покозачених українських міст) далеко не вся готова була підтримати чергове козацьке повстання й піти на розрив із Польщею. Пропольська орієнтація І. Барабаша не дає підстав для того, щоб записувати його в зрадники, так само, як і інших історичних осіб тих непростих буремних часів: Адама та Миколая Киселів, Івана Виговського, Юрія Немирича та ін.

Реабілітація образу уродженця Черкас, представника козацької старшини Війська Запорозького реєстрового, військового осавула Івана Барабаша на часі саме зараз, коли активізувався процес вивчення історії українського козацтва на регіональному рівні й розпочався процес звільнення від імперсько-радянських штампів і стереотипів. Зняття з Барабаша тавра зрадника та ворога дозволить по-новому осягнути історію Черкас і Черкаського полку за часів Речі Посполитої. Переконалий, що ця історична особа заслуговує в майбутньому зайняти

¹ Stanisława Oświęcima dyariusz 1643–1651... S. 134.

² Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Киев, 1965. С. 28–30.

³ Реєстр Війська Запорозького / уряд. О. В. Тодійчук (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. С. 67.

чільне місце в пантеоні діячів козацької доби, уродженців Черкас, та, можливо, бути увічненою в міській топоніміці.

І, нарешті, щоб остаточно розібратися з персоною Івана Барабаша, звернемося до портрета, який чомусь помилково ототожнюють із ним (зокрема, якщо вірити «Вікіпедії»). Це відома картина 2-ї пол. XVIII ст., на якій зображено представника козацької старшини (осавула): літнього чоловіка із довгими сивими вусами, одягнутого в жупан, поверх якого накинутий плащ-«опанча», який тримає в руці посох-«насіку» з металевим набалдашником (Рис. 3).

Насправді, цей портрет має відношення до Лівобережної Гетьманщини і на ньому, найімовірніше, змальовано осавула Стародубського полку Григорія Савича Савицького († після 1780)¹.

Рис. 1. Образ Івана Барабаша у виконанні актора Густава Луткевича (х/ф «Вогнем і мечем» реж. Єжи Гофмана).

¹ Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: в 2-х ч. Київ: ПУ НАНУ, 2014. Ч. 2: Додатки. – С. 125.

Рис. 2. Образ Івана Барабаша у виконанні актора Олександра Данильченка (т/с «Гетьман» реж. Валерія Ямбурського).

Рис. 3. Портрет козацького осавула 2-ї пол. XVIII ст., якого помилково ототожнюють з Іваном Барабашем.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

AD NOTAM

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КРИВОШЕЇ (1958 – 2015)

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 24.11.2023 р. Формат 60x84 1/16.
Друк цифровий. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 13,5. Тираж 100 прим.

ТОВ «КНТ»
Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80
E-mail: knt2012@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції справи ДК № 581 від 03.08.2001 р.